

**«ЦЕ НЕ РОМАН, АЛЕ ІСТОРИЧНИЙ ДОКУМЕНТ,
ЯКИЙ, МОЖЕ, ДОПОМОЖЕ НАШИМ НАЩАДКАМ КРАЩЕ
ЗРОЗУМІТИ ЦЮ ДОБУ ВЕЛИКИХ ЗМІН»
(Зі спогадів Людмили Красковської про батька)**

Публікуються фрагменти спогадів відомого словацького історика, археолога, педагога українського походження Л.Красковської про дитинство, родичів та батька – І.Красковського, котрий був одним із перших посадовців українського зовнішньополітичного відомства, очільником надзвичайної дипломатичної місії УНР на Кавказі в 1919–1920 рр. Спогади «З давніх часів» написано впродовж 60 років, світ вони побачили до 95-ліття авторки. У трьох частинах відображено різні періоди її життя. Особливо цінні для історії дипломатичної служби України спомини про перебування родини Красковських у Тифлісі та шлях до Відня. Висвітлено основні деталі побуту, географію пересування українськими містами та умови життя у Грузії. Важливий елемент спогадів – увага до постатей, з якими зустрічалися Красковські в Україні, зокрема родини О.Кандиби (О.Олеся). Мемуари Л.Красковської до книгарень практично не потрапили, тож нині це бібліографічний раритет.

Ключові слова: Людмила Красковська, Іван Красковський, Тифліс, надзвичайна дипломатична місія УНР на Кавказі.

Історик, археолог, нумізмат, музеєзнавець, педагог Людмила Красковська (1904–1999 рр.) znana далеко за межами країни, в якій досягла найвищих наукових успіхів у своїй професії. Вона здобула вищу освіту в Карловому університеті й Українському педагогічному інституті імені М.Драгоманова у Празі. Її викладачами на історичному підвідділі історико-літературного відділу УППД були Д.Дорошенко, О.Ейхельман, С.Русова, В.Сімович, Д.Чижевський та інші видатні представники української науки. Уже студентські праці Людмили привернули увагу наставників своїм високим рівнем. Зокрема В.Січинський, рецензуючи розвідку «Порівнююча студія візантійської архітектури X–XIII ст. в князівствах Київському, Галицькому, Полоцькому, Суздальському та Новгородському» (1928 р.), відзначав «спокійний науковий тік викладу, ясність і логічність мови», здібність авторки до аналітичної праці, тож рекомендував її як «визначну» до друку у збірнику студентських праць УППД¹. Уважне ставлення до досліджуваного матеріалу зауважував також інший рецензент її студії «Мін'є і Тієр» (1928 р.) О.Шульгин, кваліфікуючи дослідження як «дуже добре»². Після закінчення навчання в 1930 р. Л.Красковська працювала у Словацькому національному музеї у Братиславі, де впродовж 1940–1975 рр. очолювала відділ археології. Зібрану нею колекцію старовинних грошей вважають найбільшою у Словаччині. Під час Другої світової війни Л.Красковській довелося рятувати музейні фонди, а її самовідданість у збереженні культурних цінностей додала авторитету серед професійної спільноти. 1960 р. вона першою серед жінок Чехословаччини здобула науковий ступінь кандидата історичних наук. Окрім роботи в музеї, де працювала аж до 1988 р., Людмила Іванівна проводила польові археологічні дослідження, викладала археологію, нумізматику й музеєзнавство в Братиславському університеті

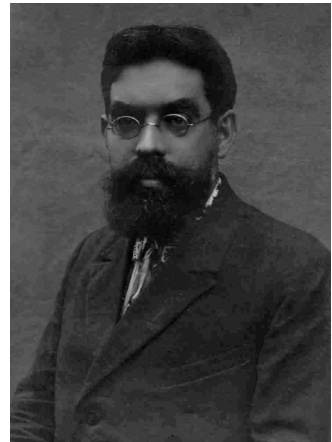
¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3972. – Оп.2. – Спр.51. – Арк.91.

² Там само. – Арк.58 зв.

ім. Я.А.Коменського, займалася практичною лексикографією³. Ця унікальна жінка пішла з життя в день свого 95-ліття...

До ювілею Л.Красковської друзі видали її спогади «З давніх часів», які писалися впродовж 60 років. Ця невеличка книжечка обсягом 86 сторінок до книгарень практично не потрапила й нині є бібліографічним раритетом. У трьох частинах висвітлюються різні періоди життя авторки («Дитинство», «Мандрівне життя», «Наша сім'я»), котра прагнула «пригадати події з давніх часів і так їх зберегти для теперішнього покоління»⁴. Як історик, вона усвідомлювала велич доби, свідком й учасником подій якої стала родина Красковських, наголошувала: «Це не роман, але історичний документ, який, може, допоможе нашим нащадкам краще зрозуміти цю добу великих змін»⁵. Джерельна цінність цього тексту виняткова. Не лише з погляду «побутописання», яке містить безліч деталей, що дозволяють уявити життя родини в умовах постійних переїздів і боротьби за національну ідею. І не лише з огляду на осіб, про яких згадує авторка (наприклад, про дружбу в Києві з майбутнім поетом Олегом Ольжичем). Із перспективи вивчення історії вітчизняної дипломатії спомини містять цінні деталі про перебування українського представництва в Тифлісі, літній побут родини Красковських у Сурамі, шлях із Тифлісу в Європу. Цікаво, що у своїх мемуарах Л.Красковська ідентифікує себе як українку, хоч мати її походила з України, а батько – із Білорусі.

Спогади Людмили про батька – Івана Гнатовича Красковського (1880–1955 рр.) – надзвичайно цінна частина тексту. Він залишив помітний слід в історії української дипломатії 1918–1921 рр. як один із перших співробітників вітчизняного зовнішньополітичного відомства, що долучився до розроблення законодавчих засад діяльності дипломатичних установ, фахової освіти дипломатів та практичної організації закордонних представництв УНР. Згадки про цю непересічну особу містять праці авторів із різних країн: Азербайджану (М.Гасимли, А.Даміров, А.Тагірзаде⁶), Білорусі (М.Климович та В.Михнюк⁷, В.Колесник⁸, М.Трус⁹), Грузії (А.Бежуашвілі¹⁰), Польщі (Д.Михалюк¹¹), Словаччини (М.Мушинка¹²), України

³ Історик, археолог, нумізмат... [Електронний ресурс]: <http://www.alesyamag.by/?p=5927>

⁴ *Красковська Л. З давніх часів.* – Прешув, 1999. – С.1.

⁵ Там само.

⁶ *Гасымлы М.Дж., Купчик О.Р., Дамиров А.У.* Украинско-азербайджанские отношения: история и современность. – К., 2014. – 160 с.; *Тагирзаде А., Карамаш С.* Новые документальные сведения о В.Н.Кужиме (1884–1958) // *Цивилизация.* – 2014. – №8. – С.140–150.

⁷ *Климович М., Михнюк У.* Краскоўскі Іван Ігнатавіч // *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. – Т.4. – Мінск, 1997. – С.250.*

⁸ *Калеснік У.* Пражскі епістальярый // *Усё чалавечае: Літаратурныя партрэты, артыкулы, нарысы.* – Мінск, 1993. – С.244–357.

⁹ *Трус М.* З архіваў Людмілы Краскоўскай; З гісторыі роду Краскоўскіх // *Zapisy 36 Belarusian Institute of Arts and Sciences.* – New York; Minsk, 2013. – 130 p.

¹⁰ *Бежуашвілі А.* Україна і Грузія: дипломатичні відносини 1918–1920 рр. // *Україна – Грузія: Хроніка 2000: Український культурологічний альманах.* – Вип.47/48. – К., 2002. – С.20–25.

¹¹ *Михалюк Д.* Беларуская Народная Рэспубліка 1918–1920 гг.: ля вытокаў беларускай дзяржаўнасці / *Навук. рэд. С.Рудовіч; пер. з пол. А.Пілецкі.* – Смаленск, 2015. – 496 с.

¹² *Мушинка М.* Не чужы для беларусаў: Іван Краскоўскі ў грамадска-палітычным жыцці Украіны і Беларусі / *Уступ. слова і пер. В.Маслоўскага* // *Літаратура і мастацтва.* – 2001. –

(Ю.Гаврилюк¹³, Л.Жванко¹⁴, О.Зубко¹⁵, В.Матвієнко¹⁶, І.Матяш¹⁷, В.Сергійчук¹⁸) та ін. Однак багато моментів життя й діяльності І.Красковського потребують уточнення. Тож спогади його доньки мають особливе значення, оскільки містять маловідомі факти про життя родини та її оточення. Цінні вони і для реконструкції діяльності надзвичайної дипломатичної місії УНР на Кавказі (Азербайджан, Вірменія, Грузія), яку очолював І.Красковський.

Кандидатуру І.Красковського затвердили 26 січня 1919 р. Місцем дислокації місії було визначено Тифліс. Штат дипломатичного представництва формувався непросто. На вакансію радника отримав призначення Євген Адольфович Ганейзер – письменник і публіцист, уродженець Бессарабії, виходець із польської дворянської родини шведського походження, син гвардійського офіцера, випускник Уманського училища землеробства й садівництва. Посаду аташе обійняв Зіновій Григорович Моргуліс – 38-річний присяжний повірений, член УСДРП та Української Центральної Ради від Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст, останній київський губернський комісар (із грудня 1918 – по січень 1919 рр.), людина, близька до С.Петлюри. Однак за декілька днів він відмовився виїхати на Кавказ. Урядовцями стали Іван Алоїзович Полянський та граф Андрій Венедиктович Тишкевич, виходець із відомої родини великих землевласників Віленщини.

Подорож до місця призначення виявилася тривалою. У дорозі написав рапорт про звільнення радник С.Ганейзер¹⁹. За півтора місяці через Одесу й Новоросійськ дипломати зрештою дісталися Батумі, а звітди лише 4 квітня 1919 р. потрапили до Тифлісу. На місці з'ясувалося, що призначений військовим міністерством УНР на посаду військового аташе отаман Гавришко також не приїхав. На початку червня 1919 р. до столиці Грузії прибув Микола Мусійович Чеховський – він очолив українську військову місію на Кавказі й розпочав роботу в тісному контакті з І.Красковським.

Для розташування служб представництва і свого проживання голова місії за 9 тис. руб. на рік з умовою щоквартальної оплати та продовження договору оренди винайняв в І.Осипова квартиру №2 (сім кімнат із господарськими приміщеннями й підвалом)

2 студзеня. – С.12. *Mušinka M.* Ivan Kraskovskij – priekopník bielorusko-ukrajinských vzťahov a Slovensko // *Historický Časopis* (Bratislava). – 2000. – №3. – S.495–504.

¹³ *Гаврилюк Ю.* Штрихи до біографії Івана Красковського // Над Бугом і Нарвою. – 2000. – №3; *Его же.* За свободи України і Беларусі: Штрихи к біографіи Івана Красковского – педагога и дипломата // *День.* – 2005. – 4 ноября. – №203.

¹⁴ *Жванко Л.М.* Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). – Х., 2012. – 568 с.

¹⁵ *Зубко О., Трус М.* Білоруський слід в українській дипломатії (крізь призму життя Івана Красковського) // Київська старовина. – 2008. – №4. – С.92–101; *Зубко О.* Іван Красковський – голова української дипломатичної місії УНР на Кавказі (1919–1920 рр.) // Проблеми історії та історіографії України: Прогр. і мат. наук.-практ. конф. [«День науки іст. ф-ту», Київ, 2011 р.]. – К., 2011. – С.30–32; *Зубко О.* Винницькі адресати Івана Красковского // Гістарычныя шляхі, узаемадзеянне і ўзаемаўплывы беларускага народа і суседзяў. – Гомель, 2014. – С.77–80.

¹⁶ *Матвієнко В.М.* Українська дипломатія 1917–1921 рр.: на теренах постімперської Росії. – К., 2002. – 373 с.

¹⁷ *Matiash I.* Z Podlasia do Kijowa: Wkład Iwana Kraskowskiego w organizację ukraińskiej służby dyplomatycznej i konsularnej w latach 1918–1924 // Migracje a tożsamość narodowa mieszkańców Europy Wschodniej w XIX i na początku XX w // Pod red. Doroty Michaluk. – Ciechanowiec, 2016. – S.255–282.

¹⁸ *Сергійчук В.* Іван Красковський – творець кавказької політики // Над Бугом і Нарвою. – 2000. – №4.

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.3. – Спр.49. – Арк.42.

у будинку №3 на Верейському узвозі²⁰. На літній період І.Красковський переїжджав до селища Сурамі в орендовану в Н.Абагадзе дачу (п'ять кімнат із меблями, садом, городом і водопостачанням)²¹.

Представники дипломатичного корпусу в Тифлісі зустріли голову української місії без особливих емоцій. На офіційні візити згодилися лише польські та литовські колеги. Англійський комісар О.Вордроп відмовився прийняти І.Красковського як державного представника, але зустрівся з ним як із приватною особою. Найкращі стосунки в українського дипломата склалися з папським візитатором О.Дельфуше, котрий сприяв встановленню контактів з італійським і французьким представництвами²².

Відповідно до службових обов'язків голові дипломатичної місії підпорядковувалися створені ще за гетьманату консульства в Тифлісі та Батумі. І.Красковський мав спеціальне доручення від Директорії подбати про якнайшвидше визнання Л.Лісняка, призначеного гетьманським урядом на посаду генерального консула. Він спершу запропонував невизнаному генконсулові обійняти вакантну посаду радника місії, а 8 травня 1919 р. отримав підтвердження визнання його генеральним консулом УНР у Грузії. Удалося досягти й визнання Л.Лісняка з боку зовнішньополітичних відомств Вірменії (16 травня) та Азербайджану (5 серпня).

У серпні 1919 р. до І.Красковського звернулися представники української громади Криму з проханням про посередництво у вирішенні питання щодо визнання прав українського консульства у Криму за Малою радою Виконавчого комітету Крайової української ради у Криму або заснування тут представництва УНР²³. Без коштів і достойних поводитирів «українське мійське громадянство в Криму лишиться беззахисним проти обрусительних заходів російського уряду і населення буде змушене цілком зденаціоналізуватися»²⁴, – ішлося у зверненні представників громади до МЗС УНР. Ідея, що спонукала кримських українців до такого звернення, була значно ширшої за їхні побутові, навіть культурні інтереси. Ішлося про ідею національну. Її підтримувала й Татарська Директорія, і курултай. Керманічі татарського народу вважали «бажаним і потрібним» заснування українського представництва у Криму «для спільної діяльності попліч з українцями в обороні національних прав обох народів»²⁵. Кримські українці вважали І.Красковського авторитетним радником у справі утворення українського представництва на півострові з огляду на його діяльність у сфері «дотримання українського національного руху в колоніях» та фахівця у «східній політиці»²⁶. За дорученням голови місії секретар А.Тишкевич переслав засвідчені копії звернення, витягу з рішення з'їзду та копію статуту Крайової української ради у Криму на рішення уряду УНР²⁷.

Невдовзі українські представники зіткнулися з типовою проблемою того часу – скороченням фінансування. Задля створення більш-менш відповідних умов роботи за постійного подорожчання продуктів І.Красковський вирішив виплачувати

²⁰ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.3. – Спр.48. – Арк.41.

²¹ Там само. – Спр.50. – Арк.99 зв.

²² Там само. – Спр.49. – Арк.49 зв.

²³ Там само. – Спр.50. – Арк.4 зв.

²⁴ Там само. – Арк.4.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. – Арк.4 зв.

²⁷ Там само. – Арк.7.

співробітникам місії щомісячну допомогу в розмірі ставки²⁸. Найскладнішим було матеріальне становище консульства в Батумі: із січня по квітень 1919 р. (до прибуття місії) консул практично не отримував платні. Водночас значно скоротилися прибутки від виконання функцій, оскільки через тотальну дорожнечу (ціна 1 фунта м'яса сягала 100–150 руб.) клієнти просто не мали змоги сплачувати консульське мито.

У січні 1920 р. місія та підпорядковані їй консульства взагалі залишилися практично без грошей і можливості отримати фінансування від уряду УНР. Негативне ставлення до української місії демонстрували представництва держав Антанти. На припиненні діяльності віце-консульства в Батумі наполягала британська влада. Ані англійці, ані французи не ставили візи в українських паспортах. І.Красковському й А.Тишкевичу англійський офіційний представник «з огляду на те, що вони не знають ніякої України», зробив «пропозицію» взяти російські паспорти, на які невідкладно будуть поставлені візи, і виїхати з Кавказу²⁹. Голова місії такою пропозицією не скористався.

Щодо організації реєстрації українських громадян на Кавказі І.Красковський співпрацював із місцевими українськими громадами. У березні 1920 р. він отримав звіт щодо кількості українців в Абхазії, котрі мешкали як у суто українських селах (Спасіння, Стара й Нова Чернігівка, Полтавка, Володимирівка, Петропавлівка, Бомбори, Веселе, Парнаут), так і «в сумі з іншими націями» (Бакланівка, Дранди, Пехулати, Миколаївка), а також у містах (Сухумі, Гудаута, Гагри). Складнощі реєстрації місією українських громадян полягала в тому, що багато з українців були записані в російських статистичних відомостях як «росіяни», значна частина українських родин виселилася під час революційних подій, багато кому не було чим заплатити членські внески за участь в діяльності української громади. З урахуванням можливої з цих причин похибки голова української громади в Абхазії подав до місії інформацію про зареєстрованих 225 її членів та просив матеріальної допомоги на розвиток української справи³⁰. Для організації переправлення українців, котрі бажали повернутися на Батьківщину, І.Красковському вдалося організувати табір у Поті³¹.

26 травня 1920 р. Грузинська Демократична Республіка і РСФРР підписали мирний договір. І.Красковський стверджував у своїх дипломатичних звітах, що зробив усе можливе, аби цього не сталося, однак його зусилля були неспівмірними із заходами більшовиків. Відповідно до домовленості з міністром закордонних справ ІДР Є.Геґечкорі деякий час українське представництво на Кавказі зберігало свій статус³². Та більшовики вимагали його ліквідації. І.Красковський вислав до МЗС УНР секретаря місії А.Тишкевича з доповіддю про політичне становище в регіоні, асигнування коштів на утримання установи й директив щодо подальшої діяльності. Однак ані коштів, ані директив не було. І.Красковському вдалося зберегти місію до моменту, поки більшовики

²⁸ Там само. – Арк.26.

²⁹ Там само. – Спр.38. – Арк.13.

³⁰ Там само. – Спр.50. – Арк.16.

³¹ Синюк Б. Грузинсько-українські дипломатичні, економічні і громадські зв'язки на початку XX ст. // Дипломатичні, громадські та економічні відносини між Українською Народною Республікою та Грузинською Демократичною Республікою у 1917–1922 рр.: Зб. мат. наук.-практ. конф. – Тбілісі, 2007. – С.48.

³² ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.270. – Арк.88 зв.

«не набрали» до Грузії «такої сили», що уряду ІДР було важко їм протистояти³³. Міністр Є.Гегечкорі залишив Тифліс і виїхав до Парижа під приводом організації офіційного визнання Грузії Радою чотирьох³⁴.

Голова уряду Грузинської Демократичної Республіки Н.Жорданія запросив І.Красковського на аудієнцію. Розмова була складною. Запевнивши в незмінності ставлення грузинського народу до народу українського, «непохитності дружніх взаємовідносин» до національного українського уряду та його представництва на Кавказі, Н.Жорданія пояснив, що далі перебування місії під керівництвом І.Красковського на Кавказі може стати для більшовиків «casus belli», а тому він має організувати виїзд під будь-яким приводом. На пропозицію голови українського представництва повернути вірчі грамоти грузинський лідер запевнив, що не бажає розриву дипломатичних відносин з УНР, лише політичні обставини змушують шукати такий вихід із ситуації. Досвідчений дипломат І.Красковський, не маючи відповідних указівок і матеріального забезпечення від українського уряду, організував «інформаційну заслону» щодо основної – політичної – причини від'їзду місії. Місцева преса одностайно повідомляла, що він виїхав із Грузії «для доповіді правительству УНР і для участі в з'їзді закордонних представників УНР»³⁵.

Залишаючи посаду, І.Красковський намагався зберегти найменшу можливість захисту українських громадян. Він провів нараду з генеральним консулом Л.Лісняком та членами місії Г.Петренком і військовим аташе М.Чеховським. Його ідея полягала в дорученні опіки над українськими громадянами в умовах приходу більшовиків не «офіційним представникам українського уряду», а головам українських громад, якими фактично були ті самі особи: полковник Чеховський очолив громаду в Тифлісі, Волошинов – у Сухумі, Є.Засядько – у Батумі³⁶.

Після виїзду з Тифлісу І.Красковському двічі довелося подавати рапорт про звільнення. Лише 31 травня 1920 р. він отримав інформацію про те, що діяльність дипломатичної місії УНР на Кавказі «тимчасово припиняється», а його рапорт про демісію буде прийнято «днем його приїзду до Тарнова»³⁷. Відтоді почався новий етап життя родини Красковських.

Деталі, які містять спогади Людмили Красковської, значно доповнюють відому з архівних документів та періодики інформацію про умови діяльності надзвичайної дипломатичної місії УНР на Кавказі. Текст для цієї публікації люб'язно надав білоруський дослідник і літературознавець Микола Трус, за що висловлюємо йому щиро вдячність. Подані нижче фрагменти споминів публікуються зі збереженням особливостей мови та стилістики оригіналу.

**Доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ І.Б.Матяш**

³³ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.270. – Арк.89.

³⁴ Докл. див.: *Матвієнко В.М.* Українська дипломатія 1917–1921 рр.: на теренах постімперської Росії. – С.197–198.

³⁵ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.270. – Арк.89.

³⁶ Там само. – Арк.89 зв.

³⁷ Там само. – Спр.50. – Арк.99.

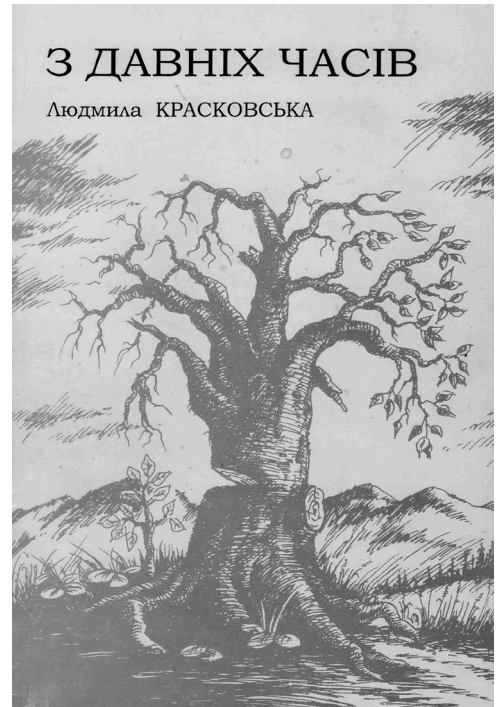
Людмила Красковська
З давніх часів
(фрагменти)

Мандрівне життя

Наша сім'я жила в губернському місті Вільно (тепер Вільнюс, Литва). Там народилася я і двоє молодших братів. Сім'я була досить чисельна: складалася з батька Івана Ігнатовича Красковського, його жінки Валентини Семенівни і трьох дітей – доньки Людмили, синів Сергія і Мстислава. З нами жила й бабуся – тітка мами Амалія Францівна. Коли у 1910 році помер дід, татів батько, до нас приїхала жити друга бабуся – його мати Єлена.

Тато Іван Красковський народився у 1880 р. в селі Дубичі Гродненської губернії³⁸, де його батько був священником. Тому він скінчив у Вільні духовну семінарію. У 1903–1905 рр. батько студював в університеті у Варшаві на історико-філологічному факультеті. Будучи ще у Вільні, він познайомився з Валентиною Сокальською й одружився з нею у 1903 р. За участь у студентському русі в 1905 р. батька арештували і викинули з варшавського університету. Закінчив університет він у Петербурзі – як історик-економіст. Після закінчення університету батько поселився у Вільні і працював як учитель в гімназіях. Мати ніде не працювала, займалась господарством і виховувала дітей. Вона народилася у 1883 р. у Кам'янець-Подільському на Україні. У Вільні вона закінчила «Институт благородных девиц». Мати не була шляхтянка, але дісталася до цієї школи, бо дід був військовий. Він служив у війську як ветеринар і брав участь у двох війнах. Мати дуже хотіла вчитись далше в університеті, щоб бути лікаркою, але хутко по шлюбі мала дітей і вже не могла вчитись. Коли батька арештували в 1905 р. Мати взяла мене малу і разом з бабусею поїхали до Варшави. Кримінальних злочинців годувала держава, але арештовані студенти мусили самі здобувати їжу. Мати і бабуся варили їжу, а мама щодня й відносила до в'язниці, годувала не лише чоловіка, але й декілька його товаришів. Студентів досить скоро випустили з в'язниці і наша родина повернулася до Вільна. [...]

У Вільні були дві приватні хлоп'ячі гімназії: Павловського і Виноградова. Батько був історик, він викладав історію в цих гімназіях, а ще був там заступником директора. Для дівчат були окремі державні школи. Спархіяльна

³⁸ Нині територія Польщі.

школа була для дівчат з родин духовенства, там учились дівчата з рідні батькової мами. «Інститут благородних девиц» була школа для шляхтянок, де вчилась мама. Батько організував у гімназіях дві футбольні команди, які грали поміж собою. Це були перші футболісти у Вільні, та, можливо, і в цілому «Південно-Західному краї»³⁹. Пару разів батько брав мене з собою на тренування цих хлопців. Вони не мали окремого футбольного поля. На околиці міста наймали від когось пустку, де трохи зарівняли поверхню. Пам'ятаю, що на цьому полі інколи пасся осел власника, який дуже неохоче відходив до кута, щоб звільнити поле футболістам. Через ці футбольні команди батько мав неприємності. Якись «мамаші» поскаржились на шкільну управу, що їхні діти замість навчання бігають по полі за футболом та що взагалі не може бути педагогом така несерйозна людина, яка грає футбол. Але зі скарги нічого не було. Шкільне начальство зрозуміло, що нехай краще учні грають футбол, ніж будуть пити водку і робити революцію. Учні в старших класах дійсно багато пили, в цьому відношенні футболісти робили виняток.

[...] Доки жив дід (тато батька) ми їздили вліті до нього в село Дубичі близько славної Біловежської пущі. Дід вмер десь у 1910 р., з того часу ми там більше не були. Дід Ігнатій Краськовський був ще шляхтич (дворянин), але мого батька він вже не записав до «дворянської книги». Дід вчився в університеті в Москві, який успішно закінчив. Після цього він працював у редакції поступового журналу в Москві. Коли почалась політична реакція в сімдесятих роках XIX ст. в Росії, дід пішов у священники. Тоді був девіз «хождение в народ». Того, хто мав високу школу, університет, могли висвятити за священника без закінчення духовної семінарії, коли він одружився з донькою священника. Прогресивні люди вважали, що це була єдина можливість працювати серед народу, просвіщати його. Це був рух народників. Дід теж одружився з дівчиною з сім'ї священника і його призначили священником в село Дубичі. Це було більше село, там була школа й пошта. В цьому селі дід прожив ціле життя, тут помер і був похований. [...]

Перед першою світовою війною наша сім'я і мешкала у Вільні на передмісті Антоколь на Весенній вулиці. Це була коротка, але стрімка вулиця, яка виходила на площу перед костелом Петра і Павла. Два рази на тиждень на цій площі був базар, де з'їжджались і сходились селяни зі своїми продуктами, інакше ця площа була порожня. За площею біля костелу проходила вулиця, де їздила конка. Це був тогочасний трамвай, але вагони по рельсах тягали два коні. Взимі були закриті вагони, а вліті їздили відкриті площини зі стріхою. Конка мала свої зупинки, але рухалась так повільно, що студенти і гімназисти насакували до вагонів під час їзди. Одна траса конки з Антоколя вела до центру міста біля кафедрального собору, під руїнами замку. Друга траса йшла з центра міста до іншого передмістя – Звіринець, за річку Вілья. Дальшим способом подорожі в місті були візники, які мали повозки з одним конем, це був дорожчий панський спосіб.

³⁹ Так у тексті. Очевидно мався на увазі Північно-Західний край, до якого належала Віленська губернія.

Ми переїхали на Весенну вулицю десь у 1912 р. Мешкали в домі, який стояв на кінці великого саду. Наша сім'я знаходилась на першому поверсі в досить великому помешканні, яке складалось з п'яти кімнат, кухні і розлогого передпокою. Над нами на другому поверсі мешкала сім'я Всеволода Макаровича Ігнатовського. Так, як і мій батько, він був історик і учитель гімназії. Це був старий приятель батька ще з університету. Він мав двох синів, але ми, діти, не тримались у купі. На початку саду біля брами була менша хата, де жив дальший історик, учитель і приятель батька Василь Дружчиць. Зимою діти використовували Весенну вулицю на санкування. Ми мали більші санки, я сідала спереду і керувала санками та брати сиділи за моєю спиною. Санки чудово ковзали по стрімкій вулиці. Мама нам дозволяла санкуватись лише на цій вулиці, але я часто не встигала загамувати санки і вони вилітали на площу перед костелом. Вліті ми бігали і грались у великому садку разом з нашим улюбленим псом Арго. Це був гарний сетер чорної фарби. Арго дозволяв дітям робити з ним усе, що вони хотіли. Це був добрий сторож, лише він не любив листоношів і коминарів⁴⁰.

В безпосередній близькості Вільна починались розлогі ліси з високими старими деревами, різноманітними кущами, де росли гриби і всякі ягоди. Це ще були природні ліси, не пошкоджені цивілізацією. Батько, який виріс у сусідстві знаменитої Біловежської пущі, любив ліс, розумівся на його багатстві, він добре знав сорти грибів і лісових рослин. Влітку батько ходив з дітьми, на цілий день по лісу. Він брав брата Сергія на плечі, я вже мала 8–9 років і вміла добре ходити. Я пам'ятаю величезні дерева, під якими ми проходили. На пні такого дерева, майже метер у перерізу, ми розкладали їжу і ще навіть самі могли сісти. В центрі Вільна біля кафедрального собору росло декілька могутніх старих дубів. Казали, що це рештки лісів Перкунаса з поганських часів, що там було його святилище.

Влітку 1914 року ми виїхали на вакації до Пушкарні, недалеко від Вільна. [...] У Пушкарні ми святкували Купала – 24 червня, коли батько мав день народження й іменини. Зібралось багато приятелів батька: родина лікаря П.Кесарева, учителя О.Шведова та інші родини зі своїми дітьми. Увечері на крутому березі річки Вілейки запалили великий вогонь, дорослі співали й перескакували через вогнище, а діти бавились з такого незвичайного явища. А за декілька днів після Купала почалась перша світова війна. Ще до кінця вакацій ми повернулись до Вільна. Скінчилось безтурботне й безжурне дитинство, почалось наше мандрівне життя.

Під час війни ми були двічі у діда (батька мами) на Харківщині. Дід народився в селі Піски Ізюмського повіту. Він був ветеринаром і довго за своїм фахом служив у війську. Дід брав участь у російсько-турецькій війні на Балкані в другій половині XIX ст., опісля був у російсько-японській війні в 1905 р. З останньої війни він привіз багато листівок-фотографій з поглядами на міста, а головне з типами й сценами з життя у Манджурії (Харбін, Мукден). Деякі фотографії свідчили про дуже жорстокі звички. Тоді дід привіз також деякі

⁴⁰ Сажотрусів.

китайські шовкові речі. Я дуже тішилась, коли тітка мені показувала ці листівки або речі. Після закінчення російсько-японської війни дід працював уже як цивільний ветеринар в Опшянах Віленської губернії. Звідтіля він приїздив разом з бабунею до нас до Вільна. Перед першою світовою війною дід із сім'єю переїхав на Україну на Харківщину. Там він дістав посаду ветеринара в селі Гороховатка, десять верств від його рідного села Піски. В Гороховатці був ветеринарний осередок: амбулаторія і лікарня для звірят і племінний центр. Були там три племінні жеребці, бугай і кабан. Був це осередок для цілої околиці – декількох сіл.

Дім, де мешкав дід, теж був у цьому осередку. Це була невелика хата, яка мала три малі кімнати і кухню. Дід там працював, доки не пішов на пенсію. Кілька років йому давали пенсію, потім перестали. Деякий час допомагали йому колеги-ветеринари. Нарешті зробили так, нібито він формально працював, і таким чином він дещо діставав аж до своїх 80 років. Дід помер, коли мав 83 роки. Останні роки він жив у племінниці у Пісках і там його поховали в садку. Дід був високий, кремезний, з білою бородою. В Гороховатці він мав у ветеринарному осередку досить персоналу, бо треба було доглядати племінні тварини і помагати при лікуванні. Думаю, що цей ветеринарний осередок належав земству.

Бабуня Аполінарія Францівна Каульберш була родом австріячка, її батьки ще молодими приїхали до Полтави. Батько її, Ф.Каульберш, був столяр, певно робив т. зв. віденські крісла. У Полтаві він мав майстерню. Тут жив і тут народились йому діти. Це була велика сім'я. [...]

Перший раз ми виїхали на Україну восени 1914 року, коли німці почали наступати на фронті і наблизились до Вільна. Ми вилізли з потягу в Куп'янську і їхали до діда до Гороховатки на великому драбинчастому возі разом із своїми речами. Це було яких сорок верств, подорож тривала майже цілий день. В Гороховатці дід працював як ветеринар. Там ми жили у звичайній селянській хаті-мазанці. Там жила самотня жінка-вдовиця, яка на цей час перейшла мешкати до сестри. В хаті була одна велика кімната з трьома вікнами, яка займала половину дому. У цій кімнаті на величезному ліжку спала мама, бабуся і трое дітей. Батько не був з нами, він знову виїхав на фронт. Для дітей така спільна постіль було щось незвичайне, бо у Вільні кожний мав своє ліжко. У хаті була ще одна мала кімната, де спала друга бабуся. В невеликій кухні більшу частину забирала велика піч, якою отоплювали й сусідні кімнати. Взимку часто було треба підкладати дрова, а дерево було лише з агатів. Були ще великі сіни, де були покладані дрова і стояла бочка з водою. Дорослі тяжко пристосовувались до нових умов. Дітей цікавили ці новини й вони сприймали новий спосіб життя як щось нормальне.

Найбільшою подією була подорож до сусіднього села Піски, де народився дід. Там жила його численна рідня. У старій хаті, яку побудував ще дідів батько, жила його сестра. Вона залишилась там на господарстві, бо брати розійшлись. У Пісках жили брати діда, один був фельдшер, другий брат був священник. Треба лише дивуватись, як звичайний селянин (батько діда) зумів усім своїм сином дати освіту. У Пісках жила також інша рідня діда: племінниці, племінники, якісь хресники. [...]

В 1915 р., коли німців відкинули і фронт посунувся на захід, ми повернулись до Вільна і там перебували зиму. Нас там чекала велика біда. Ми виїздили до Гороховатки на короткий час і взяли з собою найпотрібніші речі. У Вільні ми залишили ціле умебльоване помешкання, і з того не залишилося майже нічого. Коли Вільно захопили німці й наблизився фронт, німці взяли до окопів майже всі меблі; ліжка, столи, стільці. В помешканні залишились лише полиці для книжок, шафи й буфет. Батько мав велику бібліотеку, де були книжки з історії, твори російських і чужоземних письменників, різні словники. Стіни в його кабінеті були заповнені полицями з книжками. Приятель батька, який мав доглядати за нашим помешканням, коли прийшли німці, подарував усі батькові книжки до міської бібліотеки у Вільні. Ми, діти, мали гарні дитячі книжки, які запакували до одної скриньки. До другої скриньки ми дали наші забавки. Ці скриньки з дитячими книжками й забавками цей пан подарував дитячому притулку у Вільні. Я ніяк не могла зрозуміти, чому він це зробив, яким правом подарував чужі речі. Мама сказала, що цей пан був переконаний у перемозі німців, що Вільно не буде належати до Росії, а наша сім'я вже не повернеться. Тому він, мовляв, так і зробив. Найгірше було те, що німці забрали нашого улюбленого пса Арго. Вони забирали собак до війська для пластунів. Коротко в новому помешканні у Вільні ми жили на валізках, лише з найбільш потрібними меблями.

Я більше шкодувала пропащі книжки, ніж забавки, хоч і вони були дуже гарні. Одна мамина приятелька з інституту була юристка. Вона вийшла заміж за жидівського адвоката Тарле. Це подружжя не мало дітей, але мало досить грошей. На Різдво вони привозили нам, дітям, забавки з фабрики забавок у Лодзі. Такі іграшки не продавали навіть у віленських крамницях. На одно Різдво я дістала маленьку машинку для шиття, на якій могла нормально шити. Брат Сергій одержав авто, що заводилось пружиною, а Славко дістав також якусь механічну забавку. На друге Різдво ми спільно дістали чудовий подарунок: кіноапарат. З ним міг маніпулювати лише батько, бо він мав керосинову лампу, а це було небезпечно. Разом з кіноапаратом було декілька дитячих мальованих фільмів, але батько десь позичив нормальні короткі фільми і їх нам демонстрував. На двері в ідальні завішували простирало, збирались сусідські діти і починався сеанс. Дитячій радості не було кінця! Для дітей, які тепер цілими днями дивляться телевізор – це звичайна річ, але для нас тоді це мале кіно було чудом.

Ми повернулись з Гороховатки до Вільна вже на нове помешкання. Замість Весенної вулиці ми жили на Звіринці. Це була нова частина міста за річкою Вілья. В невеликому домі ми мешкали на першому поверсі, а на другому поверсі мешкала родина власника дому. Це були поляки, які мали двох хлопців більш-менш такого віку, як я і брат Сергій. Біля дому був двір і садок, куди ми, діти, спочатку ходили гратись. Не пам'ятаю вже, з чого почались сварки з дітьми власника дому, але на кінець почався справжній бій, бій камінням. Так ми бились кілька разів, потім мама нам заборонила ходити в садок, і ми грались у сусідньому лісі. Найгірше те, що цей бій надобув політичний характер: ми кричали на своїх ворогів – ляхи, а вони

лаялись – хохли! Можливо з боку поляків це була просто лайка, а не етнічне означення. На Звіринці на другому боці нашої вулиці тягнувся шпильковий ліс. На цій вулиці за нашим домом стояло лише декілька будинків, далше вже починався ліс. Взимку батько купив для мене малі лижі і вчив мене на них їздити. Деякі старші учні з гімназії, в якій викладав батько, мали також лижі. В неділю вони приходили до нас і ми разом із моїм батьком йшли на лижах до лісу. Батько брав мене зі собою, але я не могла встигати за більшими хлопцями і звичайно пленталась позаду. Дуже, одначе, тішилась, що можу ходити на лижах з «великими».

Весною 1916 року наша сім'я знову поїхала до діда в Гороховатку. Цього разу ми мешкали у великому домі в садібі, де біля дому був розлогий, але зовсім занедбаний сад. Напевне власник там давно не мешкав. Ми жили в одній частині дому, де були три кімнати і велика кухня. Другу частину дому ніхто не вживав, в ній був величезний довгий зал, майже порожній. Там стояло лише пару шаф з книжками. Поміж книжками були старовинні видання з минулого століття, які я любила переглядати. [...]

Наша сім'я приїхала з Гороховатки до Києва на осінь 1916 року і поселилась на околиці міста в Пущі-Водиці. Це була порівнюючи нова частина міста, побудована в сосновому лісі і розпланована так, щоб рівні вулиці перехрещувались у прямих кутах. Чомусь там не були вулиці з назвами, але «лінії» з номерами. Пуща-Водиця вже тоді була сполучена з Києвом трамваем. Біля домів були досить великі ділянки з деревами, так що здавалось, що мешкаємо в лісі. Там було і декілька ставків. У Пущі-Водиці була приватна жіноча гімназія, яку заснували поступові вчителі. Крім звичайної програми навчання, у гімназії навчали також ручній праці. Учениці шили прості частини одягу, робили різні предмети з паперів і дерева. Нарешті, після років кочування, я дісталась до школи і вступила відразу до третього класу.

В той час у Пущі-Водиці жив письменник О.Олесь – Олександр Іванович Кандиба з жінкою Вірою Антонівною і сином Олегом. Олег був на три роки молодший від мене, але приятелював зі мною, а не з моїм братом Сергієм, який був його ровесник. Сім'я Олеся мешкала недалеко від нашого дому і я ходила в гості до Олега. Олександр Іванович працював як ветеринар на бойні в Києві. Він був завзятий рибалка і у вільному часі ходив на рибалку до сусіднього ставка. Віра Антонівна тоді ніде не працювала і турбувалась лишень господарством. На дворі вони мали курки. Оці курки Олег почав досліджувати, а я йому допомагала. Ми добре пізнали окремі курки і вмiли їх розрізняти. Олег записував собі різні пригоди з курячого життя. Вислідом цих досліджень було невеличке оповідання: «Рудько – життепис одного півня», яке Олег написав у Празі. Воно там і було надруковане. Вже тоді у Олега проявлялась методичність і витривалість у праці. Віра Антонівна терпляче зносила це вмiшування до її господарки, а Олександр Іванович ласкаво посміхався над нашою «науковою» працею.

Коли ми жили в Пущі-Водиці, мій батько працював у Союзі міст⁴¹, де опікувався евакуйованими під час війни дітьми. В Пущі-Водиці була школа й інтернат для хлопців із західних областей України, де саме переходив фронт. З інтернатом було сполучене господарство, де жили й працювали полонені. Оскільки батько часто від'їздив службово з дому, а в нашій сім'ї залишались лише жінки й діти, до нас приходили ночувати полонені з інтернату. Звичайно це був Мартин, ми знали, що він мадяр. Лише пізніше я зрозуміла, що він був словак. Ми говорили українською мовою, Мартин говорив по-своєму і всі ми добре розумілись. Батько певно знав, що Мартин був словак і тому його вибрав нас стерегти. Інші полонені завидували Мартину, що він міг ходити до нашої хати. Раз чи два замість Мартина приходив якийсь чех. Але наша помічниця запротестувала (певно він почав залицятись) і нас знову охороняв Мартин. Думаю, що всі полонені, які працювали біля інтернату, були слов'яни. Пізніше, коли ми вже виїхали з Пущі-Водиці і жили в Києві, батько оповідав, що він дізнався щось про Мартина. Під час революції 1917 року старші хлопці розбіглися з інтернату, полонені повтікали, адміністрація зникла, залишилась невелика група менших хлопців і з ними Мартин. Мартин опікувався хлопцями, діставав для них їжу, дрова. Не знаю, чим це скінчилось і коли Мартин повернувся на Батьківщину. Живучи на Словаччині, я вдячно згадувала Мартина, але не могла його шукати, бо не знала його прізвище. [...]

В Пущі-Водиці ми жили цілий шкільний рік 1916–1917 і там пережили революцію 1917 року. Коли почалась війна в 1914 році я зробила бунт і оголосила, що мушу читати газети, щоб знати, що робиться на фронті. Я мала тоді 10 років. Нарешті мама погодилась і сказала, що я можу читати лише вістки про події на фронті. Так я старанно читала газети. Добре пам'ятаю, як на весні 1917 року я принесла газети і прочитала, що забили Распутіна⁴². Певно, це була неділя, бо батьки ще лежали в ліжку. Я вбігла до їх кімнати з криком: «Распутіна забили!». Батько на це сказав: «Не дурій!». Але коли взяв газету і прочитав, то хутко одягнувся і поїхав до Києва.

Восени 1917 року ми переїхали з Києва до Прилук на Полтавщині⁴³. Наскільки я пригадую, це сталося тому, що батько, який раніше працював у Союзі міст, змінив працю⁴⁴. Архів його відділу зі Союзу міст послали до Прилук на ліквідацію, разом з деякими працівниками. Цілу нашу сім'ю відвезли з Києва до Прилук на одному великому автомобілі. Це було відкрите авто, де спереду було місце для шофера і його помічника, а ззаду два сидіння для шістьох людей. Тоді шофер ще мав помічника, який клюкою розточував впереду мотор; коли мотор почав працювати, тоді він насакаував до авта. Ці помічники,

⁴¹ Тобто в Київському відділенні Союзу земств і міст Південно-Західного фронту, яке очолював майбутній посол Української Держави в Німеччині – барон Ф.Штейнгель.

⁴² Григорій Распутін (Нових) – фаворит російського імператора Миколи II й імператриці Олександри Федорівни, мав значний вплив на царську родину. Убитий монархістами 17 (30) грудня 1916 р. Можна припустити, що Л.Красковська читала старі газети або неточно відтворила дати.

⁴³ Нині м. Прилуки Чернігівської обл.

⁴⁴ 8 вересня 1917 р. І.Красковського призначили на посаду заступника керівника Генерального секретарства внутрішніх справ.

звичайно, були 14–15-річні хлопці. Для дітей це була надзвичайна подія – їхати автом таку далеку дорогу.

Прилуки тоді були невелике містечко. Ми мешкали самі в домі, який стояв в саду. Батько, коли нас відвіз, повернувся до Києва, а незабаром він опинився в Білій Церкві. За деякий час, взимі, мама поїхала до Білої Церкви побачитись з батьком. Вона розраховувала, що буде відсутня два тижні й залишила мені гроші на цю добу. Але почались різні несподівані події й з двох тижнів було аж два місяці, коли мама змогла повернутись до Прилук. Я мала тоді 13 років й залишилась як «голова родини», тому що дві бабуні зовсім не розбирались в політичних подіях, навіть не знали, які гроші були в обігу, а брати були ще малі. Ще була Наталка, наша помічниця. Це була старша розумна жінка, але теж не розумілась на змінах в тогочасному житті. В короткому часі, після від'їзду мами, до Прилук прийшли вояки чеських легій. Ми жили в двох кімнатах, третя кімната, яка мала окремих вихід через веранду, стояла порожня. Коли прийшла чеська військова комісія, яка шукала нічліги для вояків, вона забрала цю третю кімнату. Так оселилось у нас десь шість вояків. Тоді я з Наталкою присунула на двері, які вели до цієї кімнати, шафу – забезпечились. Поміж легіонерами були старші й молодші чоловіки. У нас склались з ними цілком добрі відношення. Один хлопець дуже кашляв. Бабуся наварила чаю, взяла ліки і пішла його лікувати. Потім Наталка з власної ініціативи наварила великий горщик борщу і почастивала вояків. Легіонери затримались у Прилуках більше тижня. Коли вони відходили від нас, то почистили кімнату – повиносили солому, на якій спали, дали нам цукру (це була тоді дорога річ). Легіонери відходили далше на схід. Ми всі їх жаліли, що вони йдуть невідомо куди, віддаляючись від рідної Чехії.

Незабаром, після відходу чеських легій, до Прилук прийшли вояки Червоної армії. Почали шукати зброю і запаси продуктів. Тоді я пережила дуже небезпечну пригоду. Я з Наталкою чомусь вилізла на горище і знайшла там зброю – рушницю і револьвери. Потім нам казали знайомі, що в цьому домі раніше була команда міліції. Вночі вдвох знесли цю зброю вниз і закопали в садку. На щастя ця несподіванка не мала наслідків. І до нас прийшла комісія, яка шукала продукти. Ми мали муку, цукор, олію. Один мішок муки я поклала в ліжко бабусі, і коли прийшла комісія, вона лягла в ліжко. Таким чином комісія в нас нічого не взяла. Ми годувались із наших запасів, але треба було купувати хліб і молоко. В Прилуках ми мали знайомих – родину Котляренків, і вони позичили нам трохи грошей. Нарешті українська армія вигнала більшовиків з Прилук і мама могла повернутись до нас. За цілий час я і не подумала, що може статися таке, що ми можемо залишитись відрізані від батьків. Але я певно вірила, що це добре закінчиться. Батьки в цьому часі переживали дуже тяжкі хвилини й турбувались за нас. В Прилуках я не ходила до школи. Пані Котляренко вчила мене української мови, а її чоловік допомагав мені з інших предметів – математики і т. п. Вони обоє були вчителі. Взимі Наталка мені вишила гарну полтавську сорочку. Мама знайшла в себе відрізок синього атласу і дала мені пошити корсетку. У Прилуках була кравчиня, яка чудово шила корсетки. Залишився вишиваний фартушок бабуні і її намиста з хрестиками.

Бракувало лишень плахти, бо її не можна було купити в тому неспокійному часі. Тому плахту пошила бабуся з картої вовняної матерії. Так я дістала ціле гарне убрання. Я вже й раніше мала вишиване убрання, але то було дитяче, тепер я мала справжнє для дорослої. У нас завжди були в домі якісь тварини. У Прилуках це був рудий індик, якого купили, щоб відгодувати на Різдво. Індик був досить спокійний, не ганявся за дітьми, але не дозволяв себе турбувати, бо потім він надувався і гуркотів. Індик виріс великий, але ніхто з родини не хотів їсти це м'ясо, бо всі до індіка звикли.

З Прилук весною 1918 року наша сім'я повернулася до Києва. Батько не міг знайти помешкання в переповненому місті. Ми знову поселились у дачній околиці міста – Сирець. Це було далеко від Пущі-Водиці, за військовим лагєрем. На Сирцю окремі доми-дачі були розкидані досить далеко від себе в листяному лісі. Наш дім знаходився на горбочку, звідкіля на дорогу вела стрімка стежка. З другого боку під домом був невеликий ставок. Біля дому був город, де ми з бабусяю господарювали. [...]

Аж восени батько, нарешті, одержав помешкання в Києві й ми могли виїхати зі Сирця, де в осінній мряці було вже тяжко жити на дачі. Помешкання було на вулиці Велика Васильківська, близько костелу (не пам'ятаю чи то був католицький костел або лютеранська кірха)⁴⁵. Ми мешкали в окремому будинку, що був якось дивно побудований – на першому поверсі були 3 чи 4 кімнати, а під ними внизу, у високому сутерені⁴⁶, була величезна холодна кухня. Видно, що це не було звичайне помешкання. Перед нашим переїздом у домі жили монашки-унятки, яких вивезли з Західної України під час війни. Коли їм дозволили повернутись до хати, батько дістав це помешкання. Ми там мешкали не довго, лише декілька місяців. [...]

Подорож на Кавказ і Грузія

На початку 1919 року Міністерство закордонних справ призначило батька послом у Грузії, яка вже тоді була самостійною республікою⁴⁷. Ще зимою наша сім'я виїхала потягом з Києва до Одеси, щоб там сісти на пароплав. З Києва ми виїжджали вночі. Була вже неспокійна доба, бої з Червоною армією не переставали. Весь час мінялися місця сутичок з ворогами, невідомо, де знов почнеться озброєний виступ. На станції було повно людей, багато військових. Був непорядок і ми довго чекали, доки могли сісти до вагону. З нами їхали й інші члени посольства: сім'я Полянських. Потяг часто зупинявся, не йшов за розкладом, подорож тривала пару днів. В Одесі ми мусили чекати на пароплав і жили там майже два місяці. Одеса була переповнена втікачами з Росії.

⁴⁵ Ідеться про Миколаївський римо-католицький костел, зведення якого тривало десять років (від 1899 р.) за проектом молодого архітектора С.Воловського, доопрацьованого відомим київським зодчим В.Городецьким та під його безпосереднім керівництвом. Освятили недобудовану споруду 1909 р. На початку Першої світової війни роботи з внутрішнього оздоблення храму тимчасово припинилися. Очевидно, це й зумовило ремарку Л.Красковської. Згодом було виконано настінні розписи та змонтовано 40 вітражів. У 1930-х рр. костел закрили.

⁴⁶ Підвалі, підземеллі.

⁴⁷ Грузинську Демократичну Республіку проголошено 26 травня 1918 р.

Батько ледве знайшов для нас одну кімнату, де змістилась ціла наша родина, а з нею і мій сірий кіт Жорка. Батько сам виїхав назад до Києва. З Одеси у мене не залишилось багато спогадів. Здивувало саме місто, яке не мало старої частини. Це було нове місто, вперше побудоване за планом, де всі вулиці перехрещувались у прямих кутах. Найбільше враження зробило на мене море й велика пристань, що я побачила перший раз в житті. Від головної вулиці до моря вели довгі парадні сходи. Одеса мала гарний великий театр. Одного разу ми там були з мамою. Саме давали оперу. Нам подобались розкішні декорації і прекрасні голоси артистів. Було ще холодно, у місті було досить неспокійно, тому ми багато по вулицях не ходили. Навесні, коли почалась на морі навігація, ми разом з батьком і родиною Полянських виїхали на Крим. По дорозі пароплав зупинився в Севастополі. Ми пішли подивитись славну панораму «Оборона Севастополя», яка була добре виконана. [...]

В Ялті ми мусили виступити з пароплава й залишились там декілька місяців. Батько з якимсь військовим човном поїхав далі на Кавказ. Ми мешкали в гарній віллі на краю міста, де на другому поверсі мали дві кімнати з балконом. Дальші кімнати в помешканні займала наша господиня, яка мала двох синів – гімназистів. Це були недисципліновані грубі хлопці, з якими я мала сутички через братів і навіть кілька разів зажила рукопашний бій. Коли ми приїхали до Ялти, то в пристані стояли французькі й англійські військові кораблі. За короткий час вони відпливали, а до Ялти прийшли червоноармійці. Почались обшуки, арешти, розстріли в парку Чекурлар⁴⁸. Я пам'ятаю частушку з того часу: «Ой, яблочко, куда котишься, попадеш в Чекурлар – не воротитися». До нашого помешкання прийшла також комісія, яка шукала продукти. Але коли побачили, скільки членів має наша сім'я, то нічого не взяли. Тоді в Ялті становище з продуктами було дуже тяжке, часто не бувало хліба. Ми мали муку й олію, бабуся смажила на олії оладки й ми це їли на сніданок і на вечерю. На базарі продавали малі рибки, довжиною в палець. Ці рибки не чистили, але цілі молоди на м'ясорубці й смажили з них котлети. Місцеві люди їли й слимаків. В Ялті були великі слимаки з гарними ракушками. Я збирала різноманітних слимаків, тримала їх на балконі й годувала свіжим листям. Але в один день усі слимаки зникли. Самі вони не могли всі нараз вилізти з балкона. Чужа людина задля слимаків не полізла б на другий поверх і не могла знати про них. Це могли зробити лише хлопці господині. У цей час у Ялті було ще досить татар, вони продавали на базарі ярину і рибу. Продавали також особливе кисле молоко – катик. Говорили, що в ньому було козяче молоко. [...]

Восени почали приходити пароплави, одним з них приїхав з Кавказу батько, і ми всі виїхали з Ялти. По дорозі наш пароплав зупинився на декілька годин у Феодосії, а потім стояв один день у Новоросійську. Там була велика пристань, заповнена російськими військовими кораблями. На берег випустили лише тих пасажирів, які там виступали. Тому ми бачили місто лише з

⁴⁸ Серед страчених був і слухач перших консульських курсів Веніамін Віревський – випускник юридичного факультету Одеського університету.

пароплава. Даліше наш пароплав пішов повздожж побережжя Кавказа і, на рещті, зупинився в Батумі, де ми пересіли на потяг до Тифлісу.

Батько приїхав до Грузії весною 1919 року, а наша ціла родина приїхала до Тифлісу восени 1919 року, перед початком шкільного року. Виїхали ми з Грузії восени 1920 року. Не пам'ятаю назву вулиці, де ми жили в Тифлісі. Це була коротка й стрімка вулиця, досить далеко від центра міста. Дім, де ми мешкали, був побудований на схилу так, що з вулиці помешкання було на першому поверсі, а з двору це був другий поверх. Помешкання було велике, мало сім кімнат, велику кухню й балкон до двору. Одна кімната була канцелярією, батько мав свій кабінет, а перед ним була гарна вітальня. Коли ми приїхали, то в помешканні (кабінет, вітальня й їдальня) були різьблені меблі українського стилю, зроблені за зразками меблів Земського дому чи садиби Лизогубів у Полтаві. Десь наприкінці року ці меблі забрали їх власники й батьки купили інші, вже звичайні меблі.

Членами української місії в Грузії, які приїхали разом з батьком, був Андрій Тишкевич і Андрій Полянський та його дружина. А.Тишкевич виїхав з Тифлісу скорше, як наша сім'я. Замість нього потім працював Андрій Абрамович Петренко, який їхав разом з нами до Європи. Деякий час у місті працював Цвангер (він мав велику родину). В тому часі у 1919–1920 рр. у Тифлісі була англійська й французька військова місія.

У 1920 р., коли наша сім'я жила в Тифлісі і ще не виїхала на літо в Сурамі, у Грузії був великий землетрус. Щось біля 8 балів. Тоді було цілком знищене містечко Горі, де народився Сосо Джугашвілі. Це було вночі. Мені здавалось, що їдемо на пароплаві, а на морі є буря, бо дуже колише. Коли я відкрила очі, побачила, що підлога якось дивно піднімається. На вікнах з середини були дерев'яні віконниці, вони самі відкривались. Я зрозуміла, що це може бути землетрус. Бабуся і брати, які спали в цій кімнаті, на щастя не прокинулись. Мама, яка спала в іншій кімнаті, теж не прокинулася, а батько біля неї спав даліше. Я не знала, що робити: чи будити всіх, чи чекати як це все закінчиться. Ранком ми довідались, що це був тяжкий землетрус. Більшість мешканців міста вибігло на вулицю і там чекало до ранку. Як я вище згадувала, наш дім був побудований на схилі і тому був особливо небезпечний. Але ми про це не знали. На другий день, десь після обіду, знову були два чи три менші поштовхи землі. Батько сидів у кабінеті біля стола, я саме йшла до нього. Коли почались поштовхи, батько сказав, щоб я залишилась стояти біля дверей, які самі відчинялись. Це були лише відгуки землетрусу, які не зробили більшої шкоди.

Населення в Тифлісі було тоді дуже мішане. Це було видно по різноманітному одягу, особливо жіночому. Старші грузинки носили довге чорне плаття, на голові під малою чорною хусткою чи шапочкою були більші білі хустки. Найбільш барвистий одяг мали айсорки – грузинські циганки. Невідомо, де вони діставали такі пестрі яскраві матерії, з яких шили довгі широчезні спідниці і короткі блузки. Напрочуд це часто були шовкові матерії, тонкі й прозорі, з великими баревними взірцями. Айсори ходили або сиділи на хідниках цілими групами, поміж ними було багато дітей, а навколо повно галасу й крику.

Ми приїхали до Тифлісу початком шкільного року 1919–1920. Я почала вчитись у шостому класі російської гімназії. Крім неї у місті були грузинські школи. У нашому класі був дуже різноманітний склад учнів: 7 росіян, 7 грузинів, 7 вірменців і я – єдина українка. Клас був мішаний – хлопці й дівчата. Ніколи тут не були якісь питання з національним походженням учнів. Грузини мали ще окремі уроки з грузинської мови й літератури. Я хотіла навчитись грузинської мови й досить скоро вивчила грузинський алфавіт. Це було, однак, досить тяжко, бо цей алфавіт є зовсім відмінний від слов'янського і латинського. Але коли я прийшла на урок грузинської мови, побачила, що всі учні говорили на рідній грузинській мові й я не могла вчитись разом з ними. В Тифлісі мені пощастило побачити Московський художественний театр (МХАТ), частину його групи⁴⁹, яка виїхала з Росії і на короткий час зупинилась у Грузії. Коли в гімназії дізнались, що МХАТ буде мати в Тифлісі декілька спектаклів, ми хотіли їх обов'язково бачити. Зібралась група з нашого класу й ми пішли стояти в чергу за квитками, черга була довжелезна. Я стояла з вечора цілу ніч, ранком мене змінила мама, але коли вона дісталась до каси, квитки були продані. Тоді батько через знайомих дістав для мене квиток на місце в оркестрі. МХАТ виступав у Тифліському оперному театрі. Я сиділа внизу, може півтора метра від сцени, тому бачила лише її частину. Так я дивилась «Вишневий сад» з Кніппер і Качаловим, і враження залишилось на ціле життя. Потім батько ще раз дістав квитки, і тепер я вже пішла з батьками. Це були окремі сцени з різних п'єс. Я запам'ятала діалог з «Братьев Карамазовых» з Качаловим, бо мені не сподобався цей твір Достоєвського.

Вліті 1920 року наша сім'я жила в містечку Сурамі близько Сурамського перевалу. Ми мешкали в довгому будинку, де було декілька помешкань. Наша кухня була окремо в дерев'яній будці, студня була одна для всіх мешканців, помешкання не було надто вигідне. До містечка Сурамі треба було йти яких 20 хвилин чудесною алеєю із старих дерев. Сурамі було мале містечко, яке мало лише залізничну станцію, пошту і кілька невеликих крамниць. Двічі на тиждень у Сурамі був базар, на який приходили зі своїми товарами селяни зі сусідніх сіл. Тоді треба було робити головні покупки. Селяни приносили овочі, фрукти, курки, яйця, молоко. Все це розкладалось просто на землі біля сидячих продавців. В більшості це були чоловіки, менше жінки. Треба було пройти цілий базар, щоб вибрати потрібні речі і перевірити ціни. Ціну кожний продавець визначав сам, і поступово її знижував з наближенням полудня. Найгірше було те, що більшість селян говорила лише по-грузинськи, а ми не розуміли. Я мусила навчитись найпотрібніші вирази, щоб могла купувати на базарі. Але за короткий час я вже могла запитатись ціну і домовитись, скільки й чого мені треба, хоч деколи помагала собі пальцями, оскільки йшлося про ціну. Базар виглядав дуже пестро. Не лише овочі й фрукти були різноманітних барв, яскраві барви одягів теж утворювали барвистий малюнок. До того всього був великий галас, бо всі присутні перекрикували один одного. Хліб треба було купувати в крамницях. Це не був звичайний киснутий хліб, але

⁴⁹ Так у тексті.

плоскі плацки – лаваш, який робили без кваску. На селах лаваш пекли в грубках-ямах, що були вимазані глиною. Ями були досить великі, десь метер широкі. Коли згоріли дрова й залишилось лише вугілля, лаваш ліпили на розпалені стіни, де він пікся. Лаваш робили білий із звичайної муки й чорної барви з муки чорної пшениці. Ці плацки чорного лаваша були часто недопечені, так що можна було їсти лише шкурку, а середину викидати.

Близько від будинку, де ми жили, починався ліс. Дорога в лісі вела до Сурамського перевалу, де в гірському масиві прорубали довгий тунель для потягів. Звичайно ми ходили до лісу недалеко від нашого дому, там збирали гриби і ягоди. Одного разу, коли приїхав з Тифліса батько, ми пішли далеко в гори і опинились аж на другому боці перевалу, де була залізнична зупинка. Дорога назад була далека і тяжка, особовий потяг до Сурамі вже відійшов, тому батько попросив начальника станції, щоб дозволив нам їхати товаровим. Ми вилізли на площадку відкритого вагону і так поїхали назад до Сурамі. Сурамський тунель є дуже довгий, потяг ішов помалу. Було неприємно їхати на площадці, і це враження залишилось на ціле життя. Навколо було темно, лише літали іскри з паротягу, було чути страшний гуркіт, нічого не було чути, цілком як у пеклі. Діти, брати і я, притиснулись до батька, але він нас заспокоював, що нема ніякої небезпеки. А як було чудово, коли потяг, нарешті, вірвався з страшного тунелю на свіже повітря поміж зелених дерев.

З Сурамі ми одною разу поїхали разом з батьком до Бакуріані, де був курорт високо в горах. Малий потяг поволі ліз все вище й вище, серпентинами поміж горами. Нас здивували величезні шпилькові дерева (певно ялини чи пихти), які цілі обросли довгим сірим мохом. Ми походили по курорту і ввечері повернулись назад до Сурамі. В Сурамі до нас приїхав на кілька днів у гості Мустафа Чокаєв; це був посол Туркестану чи Узбекистану в Грузії. Батько хотів йому показати гарні околиці Сурамі й гість пішов з нами в гори. Ми вибрали дуже гарну стежку біля гірського потоку. Але виявилось, що пан Мустафа зовсім не вмів ходити по горах і він повернувся до Сурамі цілком знищений і більше на прогульки не ходив. Це був дуже приємний пан і культурна людина. Але він був досить товстий і не був призвичаєний ходити, та ще до того в горах. Мустафа Чокаєв також виїхав з Тифлісу в 1920 році й ми з ним більше не зустрічались.

Повертання до Вільна

Восени 1920 року Червона армія увійшла до Грузії й наближалась до Тифлісу. Наша сім'я мусила виїхати з Грузії. Вибору не було: залишився лише один шлях – по морю. Батько продав меблі й ціле обладнання помешкання, найбільше мені було шкода доброго рояля. Ми поїхали в Батумі, а звідтіля на італійському пароплаві до Європи. Всі каюти були вже заняті й нас помістили в каюті, де, звичайно, спав персонал пароплаву. Каюта була досить велика, там змістилась ціла наша сім'я (7 людей) і пан А.Петренко. Але це приміщення було на кормі пароплава біля машинного відділу, стіни тряслись від моторів, від яких був постійний гуркіт. А за цю каюту треба було заплатити

як за другий клас. Здається, що це був один з останніх пароплавів, який ще встиг спокійно виплисти з Батумі.

Пароплав плив поздовж турецького побережжя Чорного моря, але рідко зупинявся в пристанях. В першій турецькій пристані палубу заповнили нові пасажери та їх багажі. Їхали там туркені, замотані в довгих широких одягах і закриті чадрую, біля них лежали величезні мішки з майном, товклись діти й вівці. На палубі тяжко було знайти місце, щоб подивитись на берег. Я не пам'ятаю, скільки днів тривала ця подорож з Батумі до Істамбулу. Біля Істамбулу в Галіполісі ціла пристань була заповнена військовими кораблями, пароплавами, різними малими кораблями. Це були рештки білих армій, яким пощастило втекти від більшовиків.

Наш пароплав зупинився в пристані Константинополя і ми могли один день піти подивитись на місто. Бачили ми могутній храм Ая-Софія, змінений тепер на мечеть, і могли зайти в середину, коли скинули черевики. Найбільше враження на мене зробив турецький військовий музей, поміщений в візантійському храмі Святої Ірини. Там я побачила реліквії Запорізької Січі: зброю, прапори, одяг козаків. Я знала про запорожців з історії й з літератури, але то було щось ідеальне. Ці шаблі й списи, бунчуки і стяги були чимсь конкретним, не можна було заперечити, що вони існували.

Дальшою країною, де зупинився пароплав, була Греція. В пристані Афін пароплав стояв навпроти Акрополя, але нас не пустили на берег, бо ми не мали візу. Ми лише здалека бачили місто, а так хотілось подивитись хоть збіжно ці відомі з історії місця. Після зупинки в Афінах, пароплав увійшов в Коринтську затоку і декілька годин помалу плив у вузькому каналі поміж високих білих стін⁵⁰. Перша пристань в Італії, куди наш пароплав прийшов, була Бріндізі, але ми їхали аж на кінець рейсу пароплава – до Венеції. У Венеції ми пробули пару годин, подивились храм Св. Марка і сусідню площу. З чичероне⁵¹ ми перейшли Палац дожів. Тоді після війни було мало туристів і чичероне просто хапали кожного чужинця, щоб заробити пару лір. В маленьких крамницях навколо площі Св. Марка були виставлені гарні речі: кружева, тиснені й малювані шкіряні вироби, але ніхто це не купував. Палаці над каналом Гранде були брудні й запущені, гондоли здебільшого стояли прив'язані при березі. Скрізь, одначе, було можна спокійно ходити і все уважно оглянути. У Венеції ми перейшли на невеликий пароплав, який нас довів до Трієста. Пароплав дійсно малий, море було неспокійне, порядно гоїдало і більшість пасажирів дістало морську недугу. Таке-то було неприємне закінчення нашої довгої подорожі по кількох морях: Чорне море, Мраморне⁵², Егейське й Адріатичне.

На пароплаві, з яким ми їхали до Італії, їхав старшина – чех, що був майором чехословацьких легій. Він виявився дуже приємною людиною. Він був у Грузії, як представник чехословацької влади. Пан майор під час подорожі пересвідчував батька, щоб ми їхали до Праги, бо там зможемо спокійно жити,

⁵⁰ Коринфський канал з'єднує Іонічне та Егейське моря. Висота стін природного походження (головним чином вапнякових) становить до 75 м, а ширина на рівні води – до 25 м.

⁵¹ Провідник, який дає пояснення туристам під час огляду пам'яток культури, гід.

⁵² Мармурове.

доки не буде можливість повернутись на Україну. Але батько не хотів на еміграцію. Він обов'язково хотів повернутись до Вільна (тоді це була Литва). Ніби доля нам визначувала, що нам краще було їхати до Чехії, бо наш багаж чомусь із Трієсту післали замість Відня до Праги. Лише за декілька тижнів ми дістали наші речі.

У Трієсті, після довгої подорожі морем, ми сіли на потяг і поїхали в Австрію до Відня. Ми мешкали за Віднем, у Медлінгу. Це було передмістя Відня, сполучене з містом електропотягом. Там були родинні доми з садками. Ми жили в малому пансіоні, де мали дві кімнати й засклену веранду. Наша господиня мала господарку: тримала курки, кролики, мала город. Тому вона могла нас порівнюючи добре стравувати, бо після війни у Відні було тяжко з продуктами. Лише в неділю вона давала нам м'ясо, яке було з кроликів. У Відні у тому часі була вже група українців, жив там поет Олександр Іванович Кандиба – О.Олесь, В.Піснячевський⁵³ та інші батькові знайомі. Олесь тоді жив сам у Відні, його дружина Віра Антонівна і син Олег залишилися на Україні в Києві. Олександр Іванович дуже турбувався за них, намагався через Червоний Хрест дістати їх до Австрії чи допомогти їм послілками, але нічого не міг зробити. О.Олесь часто приїздив до нас в Медлінг. Звичайно, ми діставали страву від господині. Але в неділю бабуся варила й для інших гостей. Пригадую, що крім Олесья приїздив ще О.Кушнір⁵⁴, Ю.Сірій⁵⁵. На Різдво 1920 року ми мали малу ялинку. Олесь привіз нам книжку «Чмелик» Короліва-Старого⁵⁶, А.Гасенко⁵⁷ – свою книжку «Найя з джунглів».

Навесні я з братами їздила електричкою до Відня. Годинами ми тинялися по місту й оглядали стару частину Відня (ратушу, костел Св. Стефана), ходили до музеїв, найчастіше бували у природознавчому музею. Разом із кимось зі знайомих ми були у палаці Шенбрун і гуляли в його чудовому парку. У Відні вже був універсальний магазин Герн-Грос. Ми перший раз побачили таку крамницю, де було стільки різноманітних речей, і з цікавістю все розглядали. Хоча тоді з грошами у батьків було скрутне, мама дала нам трохи корон і ми могли купити собі на пам'ятку деякі дрібниці в цьому магазині. Взагалі життя було досить одноманітне і всі ми чекали, коли поїдемо даліше до Вільна.

⁵³ Віктор Піснячевський (1883–1933 рр.) – український громадсько-політичний діяч. Із червня 1919 р. видавав у Відні тижневик «Воля» (з листопада 1921 р. – «Воля України», тоді ж засновано видавництво «Наша воля»). У липні 1919 р. разом з О.Олесем і О.Степаненком заснував Український клуб, планував створення філії Українського наукового товариства.

⁵⁴ Мається на увазі Володимир Кушнір (1881–1933 рр.) – громадський діяч, публіцист, видавець. Л.Красковська неточно подає ініціал.

⁵⁵ Юрій Тищенко (псевдонім – Сірій; 1880–1953 рр.) – видавець, журналіст, письменник, громадський діяч. У 1919 р. виїхав до Відня, переніс туди видавництво «Дзвін» та «Українська школа».

⁵⁶ Василь Королів (псевдонім – Королів-Старий; 1879–1943 рр.) – видавець, журналіст, письменник, за освітою ветеринарний лікар. Працював редактором у київському видавництві «Час», редагував журнал «Книгар». У 1919 р. призначений до надзвичайної дипломатичної місії УНР у Празі. Із 1920 р. в еміграції. Автор роману «Хмелик» (Прага, 1920 р.), збірки казок «Нечиста сила» (Каліш; Київ, 1923 р.), п'єса-казка «Русалка-жаба» (Львів, 1923 р.) та ін.

⁵⁷ Юрій Гасенко (1894–1933 рр.) – заступник міністра преси і пропаганди в уряді І.Мазепи, ад'ютант С.Петлюри, інженер, авіаконструктор, автор карт української етнічної території, а також творів для дітей, зокрема повісті «Найя з джунглів» (Київ; Відень, 1920 р.). Л.Красковська неточно подає ініціал.

Коли ми жили в Медлінгу, батько виїздив з Відня, щоб одержати дозвіл на в'їзд до Вільна. Літом 1921 року ми переїхали з Австрії до Німеччини в Берлін. Умови життя в Берліні були значно гірші, як у Медлінгу. Вся наша сім'я, крім батька (мама, дві бабусі й троє дітей), мешкали в одній кімнаті. Помешкання було на четвертому поверсі у великому домі в робітничій ділянці. В Берліні було ще кепське становище з продуктами. Ця доба мені залишилась у пам'яті: хліб з маргарином і кава (ячмінна) зі сахарином. Не пригадую вже, з чого бабуся спромоглася тоді варити обіди. У Берліні ми жили два-три місяці, поки батько їздив до Ковна і там старався про наш переїзд. Ситуація неочікувано зробилась дуже складною, бо якраз у цьому часі Польща захопила Вільно й проголосила, що це «Литва сродкова». Отже дозвіл на приїзд до Вільна могла тепер дати лише польська влада.

У Берліні ми, діти, знову ходили по музеях, а головню до Зоологічного парку. Це була найбільша радість. Ми ховали кожний кусник хліба чи листки капусти, щоб підгодувати своїх улюблених звірят. Нарешті ми вирвались з Берліна, але подорож до Вільна була дуже тяжка. Потягом, з різними пересадками на кордоні, ми доїхали, нарешті, до Ковна. Там у знайомих ми кілька днів відпочили. Сполучення між Ковном і Вільном не було й ми даліше поїхали на двох звичайних драбинчастих возах з конями. Так ми переїхали недавні литовсько-польську границю і, нарешті, добрались до Вільна. Це було восени 1921 р.

There are fragments of memories by Liudmyla Kraskov's'ka – a famous Slovak historian, archeologist and educator – of her father – Ivan Kraskov's'kyi. Coming from Belarus, he was one of the first public officers of the Ukrainian foreign-policy department and the Head of the Extraordinary diplomatic mission of the Ukrainian People's Republic in the Caucasus 1919–1920. The memories “Since Old Times” had been written for 60 years and were released for the author's 95th birthday. Different periods of her life are outlined by three parts of the writing. The memories of the time when the Kraskov's'ki family was in Tiflis and their way to Vienna are the most precious parts of the text in terms of the Diplomatic Service of Ukraine. The significant details of daily life, the chronology of being in Ukraine, the geography of travelling around Ukrainian cities and living conditions in Georgia are shown in the memories. Attention to the people the Kraskov's'ki met in Ukraine, in particular to the Oleksandr Kanduba's family (Oleksandr Oles's family), is an important element of the memories. The issue is a bibliographical rarity nowadays as far as hardly any bookstore has got it.

Keywords: *Liudmyla Kraskov's'ka, Ivan Kraskov's'kyi, Tiflis, extraordinary diplomatic mission of the Ukrainian People's Republic in the Caucasus.*

